

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Кафедра нотаріального та виконавчого процесу і адвокатури
Центр правових досліджень Фурси

ЦИВІЛІСТИЧНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ДУМКА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора С. Я. Фурси*

Видавець ПАЛИВОДА А. В.
Київ, 2012

УДК 347.9(082)
ББК 67.410я43
Ц57

Ц57 Цивілістична процесуальна думка : збірник наукових статей;
за заг. ред. Фурси С. Я. – к.: ПАЛИВОДА А. В., 2012. – 528 с.

ISBN 978-966-437-304-0.

Збірник містить наукові статті вчених України та зарубіжних країн у галузі цивілістичних процесуальних наук. Видання буде корисним як науковцям, так і практичним працівникам і всім, хто цікавиться актуальними проблемами цих наук.

ББК 67.410я43

ISBN 978-966-437-304-0

© Фурса С. Я., упорядкування, 2012
© Фурса С. Я., передмова, 2012

ЗМІСТ

Редакційна рада.....	6
Передмова.....	7
НАУКОВІ ПРАЦІ ВЧЕНИХ-ПРОЦЕСУАЛІСТІВ ТА ПРАКТИКІВ	
Теорія процесуальних наук	
Фурса С. Я. Новий погляд на традиційне сприйняття правової процесуальної науки та підготовку фахівців.....	8
Коссак С. М. Судова практика як джерело права.....	19
Цивільний процес, міжнародний цивільний процес	
Аргунов В. В. Действие принципов гражданского процесса в особом производстве.....	28
Бакалінська О. О. Теоретичні підходи до визначення змісту оціночних категорій в цивільному судочинстві.....	46
Белоглазев А. Й., Черны Ф. Взаимодействие международного и национального права в связи с доказыванием в ходе разбирательства в международных судах.....	55
Бичкова С. С. Умови визнання відповідача неналежним у цивільному процесі України.....	70
Бондар І. В. Аналіз зарубіжного досвіду регулювання інституту перегляду у зв'язку з нововиявленими обставинами...	77
Борисова Е. А. Апелляционное производство – гарантия судебной защиты.....	83
Васильев С. В. Поняття джерела цивільного процесуального права.....	90
Верба-Сидор О. Б. Вирішення судом питання про видачу дубліката виконавчого листа або судового наказу.....	109
Вівчар І. В. Угриновська О. І. Ефективність судової реформи в контексті змін внесених до Цивільного процесуального кодексу України: порівняльно-правовий аспект.....	117
Воробель У. Б. Подання заяви від імені заінтересованої особи, яка не має повноважень на ведення справи в цивільному процесі.....	141
Гетманцев О. В. Предмет цивільного процесуального права....	154
Гнатів О. М. Правова природа та наслідки укладення мирової угоди у цивільному судочинстві.....	168
Гусаров К. Новелізація повноважень суду апеляційної інстанції в світі Закону України «Про судоустрій і статус суддів»..	175
Корольов В. В. Забезпечення позову в цивільному процесі: проблеми і перспективи.....	185
Кройтор В. А. Принцип гласності цивільного судочинства...	194
Кучер Т. М. Нові підходи до змісту доказів та засобів доказування: потреби сьогодення.....	210

Гетманцев Олександр Валентинович
к.ю.н., доц., завідувач кафедри правосуддя
Чернівецького національного
університету імені Ю. Федьковича

ЗМІСТ ПРЕДМЕТА ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СУЧАСНИХ ДОКТРИН

У статті розглядаються питання про поняття предмета цивільного процесуального права та його змісту в контексті історичного процесу виникнення та формування різних концепцій щодо їх розуміння в науці цивільного процесуального права. Зокрема, здійснено науковий аналіз різних поглядів процесуалістів на поняття цивільного процесу як судової частини предмета цивільного процесуального права, та зроблено аналіз співвідношення його складових елементів.

Ключові слова: цивільне процесуальне право, цивільний процес, цивільне судочинство, цивільні процесуальні відносини, цивільна процесуальна діяльність.

Гетманцев Александр Валентинович
*Содержание предмета гражданского процессуального права:
исторические истоки современных доктрин.*

В статье рассматриваются вопросы о понятии предмета гражданского процессуального права и его содержания в контексте исторического процесса возникновения и формирования различных концепций в науке гражданского процессуального права. В частности, осуществлен научный анализ различных взглядов процессуалистов на понятие гражданского процесса как составной части предмета гражданского процессуального права, а также произведен анализ соотношения и взаимодействия его элементов.

Ключевые слова: гражданское процессуальное право, гражданский процесс, гражданское судопроизводство, гражданские процессуальные правоотношения, гражданская процессуальная деятельность.

Getmantsev Alexander
*Content of the subject of civil procedural law, historical roots of
current doctrines.*

The following article is considered at questions about the concept of the subject of civil procedural law and its meaning in the context of the historical process of forming different concepts for their understanding in science civil procedural law. In particular, the scientific analysis of different views on the notion scientific workers civilian judicial process as the subject of civil procedural law, and the analysis of the relationship between its components.

Key words: civil procedural law, civil judicial process, civil procedural relations, civil procedural activity.

Постановка проблеми. Цивільне процесуальне право є фундаментальною галуззю в системі права України, а її значення полягає в об'єктивній потребі правового регулювання суспільних відносин в такій важливій сфері життя держави як відправлення правосуддя в цивільних справах. Пройшовши достатньо тривалий історичний шлях становлення і розвитку цивільне процесуальне право як галузь, і як наука, створили ефективний механізм судового захисту цивільних прав та інтересів, а також сформували потужний науково-теоретичний і пізнавальний потенціал з основних актуальних напрямів науки цивільного процесуального права.

Власне категорія «цивільне процесуальне право» є визначальною для всіх інститутів галузі та науки цивільного процесуального права, розуміння якої необхідне для розробки методології наукового дослідження. Сучасний розвиток суспільних відносин і права характеризується тісним зв'язком теорії та практики. Системне тлумачення і застосування закону стає неможливим без доброї теоретичної і методологічної підготовки. Ускладнення суспільних відносин, підданих правовому регулюванню, потребує творчого підходу до вирішення негайних проблем [27, с. IV]. З огляду на це, потребують науково-теоретичного дослідження такі питання стосовно поняття цивільного процесуального права як галузі права та змісту предмета цієї галузі. Це дасть можливість чіткіше розмежувати такі категорії як «цивільне процесуальне право», «цивільний процес», «цивільне судочинство» та в загальному охарактеризувати сутність цивільного процесуального права як галузі.

Ступінь наукової розробки проблеми. Наука цивільного процесуального права до радянського, в радянський і пострадянський періоди, безперечно, має достатньо ґрунтовні та фундаментальні дослідження питань поняття цивільного процесуального права як самостійної галузі права, змісту її предмета, складових елементів предмета галузі. Майже кожен дослідник науки цивільного процесуального права, які б проблемні питання він не досліджував, так чи так висвітлюючи наявну проблему, пов'язує її з предметом цивільного процесуального права. Методологічно це цілком виправдано, оскільки без вирішення таких важливих питань, як: мета і завдання цивільного судочинства, сфера і межі впливу норм цивільного процесуального права, процесуальне становище учасників цивільного судочинства, реалізація принципів цивільного процесуального права, джерела (форми) цивільного процесуального права, цивільна юрисдикція, цивільна процесуальна форма тощо, неможливо побудувати відповідне концептуальне положення, запропонувати практичні рекомендації для судової практики.

Основний період дослідження поняття і предмета цивільного процесуального права припадає на 50–60-ті роки минулого століття. Саме в цей період сформулювалися різні наукові

напрями, які й досі мають своїх послідовників. Але, на жаль, за останні двадцять років у сучасній науці цивільного процесуального права такі важливі концептуальні питання як поняття цивільного процесуального права, предмет та його структура не отримали належного комплексного та системного дослідження.

Метою статті є дослідження процесу становлення та подальшого розвитку концепцій щодо поняття предмета цивільного процесуального права, його складових елементів та додаткове обґрунтування власної позиції щодо змісту предмета цивільного процесуального права.

Виклад основного матеріалу. Вже достатньо відомим в науці цивільного процесуального права є факт формування цієї галузі, як самостійної та фундаментальної, який датується другою половиною XIX ст., у, так званий, до радянський або до соціалістичний період. Перші наукові дослідження теоретико-прикладних питань, насамперед, здійснювалися засновниками цієї науки, відомими процесуалістами. Такими, як: Є. В. Васьковський, Ю. С. Гамбаров, А. Х. Гольмстен, В. М. Гордон, Є. Ф. Нефедьєв, Т. М. Яблочков та ін.

Їхні праці стали загально визнаною основою для подальших наукових досліджень, зокрема, й в сучасний період. Уже в період становлення науки і галузі були започатковані одні із перших спроб дати науковій відповіді про те, що є цивільний процес, яку сферу відносин регулює його законодавство. Водночас, питання поняття цивільного процесуального права та його предмета досліджувалися провідними процесуалістами, як: С. І. Абрамовим, М. І. Авдеєнком, Є. В. Васьковським, М. А. Вікут, А. Х. Гольмстеном, В. М. Гордоном, М. А. Гурвічем, І. А. Жеруолісом, М. Б. Зейдером, П. Ф. Єлісейкіним, Г. Л. Осокіною, Т. В. Сахновою, М. К. Треушніковим, В. В. Комаровим, А. Ф. Клейнманом, А. А. Мельніковим, В. П. Мозоліним, Е. А. Нефедьєвим, М. П. Рінгом, С. Я. Фурсою, Н. А. Чечіною, М. С. Шакарян, М. І. Штефаном, В. Н. Щегловим, К. С. Юдельсоном, Т. М. Яблочковим, В. В. Ярковим та ін.

Питання про предмет цивільного процесуального права, його зміст та структуру стало об'єктом наукового дослідження представниками науки цивільного процесуального права з середини двадцятого століття, коли теоретиками права було запропоновано власне термін «предмет галузі», як критерій розмежування галузей в системі права.

Так, розпочинаючи з кінця 40-х років XX століття активізуються науково-теоретичні розробки важливих загальнотеоретичних проблем науки цивільного процесуального права. Досліджуючи розвиток науки цивільного процесуального права у післявоєнний період (кінець 40-х – початок 50-х років) відомий російський процесуаліст Н. А. Чечіна зазначає, що в цей період вирішувалася

проблема створення єдиного загальносоюзного ЦПК, розроблявся його проект і вирішувалися пов'язані з цією діяльністю питання [34, с. 17–18]. Хоча надалі союзного ЦПК не було створено, але на його основі були підготовлені й прийняті Основи цивільного судочинства СРСР і, відповідно, ЦПК союзних республік. Водночас із законотворчою діяльністю в науці цивільного процесуального права досліджувалися і вирішувалися питання, які були пов'язані з поняттям цивільного процесуального права, виділялися його особливості, визначенням місця в системі права. У науці цивільного процесуального права, як стверджує Н. А. Чечіна, “утворився самостійний науковий напрямок у дослідженні предмета цивільного процесуального права” [34, с.18].

Загалом, наука цивільного процесуального права почала розвиватися у різних напрямках, спрямованість яких визначалася передусім інститутами цивільного процесуального права, а також тими проблемними питаннями, які виникали в судовій практиці. Усе це зумовлювало зростання наукових досліджень, підвищувало значення цивільного процесуального права в системі права. «Процесуальна наука вивчає судочинство як діяльність, визначає шляхи його розвитку й удосконалення, шляхи найбільш повного та раціонального служіння суспільству» [34, с. 19]. Без розвитку науки цивільного процесуального права не можливо було б визначити ефективність правосуддя у цивільних справах, “...залишаючись наукою, тобто теорією, без сприяння якої не можуть бути правильно зрозумілі та реалізовані завдання правосуддя” [34, с. 18]. Також висновок, зроблений Н. А. Чечіною для характеристики розвитку науки цивільного процесуального права з кінця 40-х років ХХ ст. є беззаперечним. Можна стверджувати, що це був період, коли з'являються фундаментальні праці [23; 2; 13; 15; 19; 20; 26; 37], в яких робиться глибокий теоретичний аналіз і переосмислення робіт учених-процесуалістів дореволюційного періоду, бралися до уваги досягнення загальної теорії права, висновки суміжних юридичних наук. Активізацію наукових розробок у науці цивільного процесуального права можна пояснити відсутністю тривалий період фундаментальних досліджень у цій галузі права з одночасним зростанням проблемних ситуацій у судовій практиці, які потребували науково-теоретичного обґрунтування і вирішення. Поштовхом також слугувала дискусія, яка виникла поміж теоретиків права з приводу розуміння поняття “соціалістичного права”, його системи, що не могло не вплинути на формування поняття цивільного процесуального права та його місця в системі права. Розвиток науки цивільного процесуального права, як справедливо зазначає Н. А. Чечіна, здійснювався у двох напрямках: 1) задоволення потреб практики правотворчих та правозастосовчих органів; 2) розроблення загальнотеоретичних проблем, зумовлених

завданнями, закономірностями і тенденціями розвитку правознавства загалом [34, с. 18]. Зокрема, варто додати – це розробка окремих інститутів цивільного процесуального права: права на позов, докази, принципи, предмет і метод цивільного процесуального права. Поступово почав формуватися і власний підхід у розробці концепції про цивільний процес та цивільні процесуальні правовідносини, під час якого обґрунтовувалися особливості цих правових явищ, уточнювався понятійний апарат [1; 14; 19; 36; 29]. З огляду на це, наукова думка у процесуалістів передусім була сконцентрована на визначенні предмета цивільного процесуального права, виділення його особливостей та характеристики його змісту. У науці цивільного процесуального права такі категорії як «цивільне процесуальне право» і «цивільний процес» тривалий час розглядалися як синоніми. На сьогодні багато хто з процесуалістів продовжують дотримуватися цієї позиції, водночас у поняття вони вкладають дещо різний зміст. Відповідно до нашої позиції, цивільне процесуальне право повинно розглядатися з позиції системності: як системи нормативно-правових актів (які регулюють власне цивільне судочинство й які підлягають правозастосуванню судом) і, як системи цивільних процесуальних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у визначеній нормами цивільного процесуального законодавства послідовності.

Отже, цивільне процесуальне право включає цивільний процес, який становить частину предмета цієї галузі. Зважаючи на це, суперечливим було і залишається нині питання, що покладене в основу цивільного процесу: діяльність чи відносини? Як стверджує Т. В. Сахнова: «Це одне із вічних питань цивілістичного процесу» [27, с. 42].

Варто зазначити, що проблема співвідношення процесуальної діяльності суду, учасників процесу і процесуальних відносин стала лише предметом дослідження в теорії цивільного процесуального і кримінального процесуального права. У середині 50-х років ХХ ст. сформувався декілька напрямів. Представники першого напрямку, серед яких були відомі процесуалісти С. Н. Абрамов, А. Ф. Клейнман, Я. Л. Штутін, К. С. Юдельсон та ін., вважали, що цивільний процес є процесуальною діяльністю суду та інших учасників процесу, а також цивільні процесуальні відносини, які виникають між судом і учасниками процесу. Тобто, основу цивільного процесу, представники першого напрямку вбачали у діалектичній єдності двох самостійних елементів, а саме: процесуальної діяльності і процесуальних відносин. Теоретичною основою для формування цього напрямку стали розробки процесуалістів дореволюційного періоду. Насамперед, це ідеї О. Бюлова про цивільний процес, як юридичне відношення і, як сукупності процесуальних дій, серед яких він виокремився, так звані попередні дії (укладення договору між судом і сторонами), реалізація яких зумовляє виникнення цивільного процесу; також доробки А. Х. Гольмстена, В. М. Гордона, Е. А. Нефедьєва та ін.,

про процес як сукупність процесуальних відносин, виникнення і розвиток якого залежав від процесуальної діяльності, або сторони (позивача), або суду. Ця конструкція давала змогу дещо інакше підійти до вирішення питання не лише про цілісність процесу (як переважно це робили процесуалісти дореволюційного періоду), а й вирішити питання про зв'язок цих елементів, визначити зміст цивільних процесуальних відносин, їх суб'єктний склад тощо. Свого часу К. С. Юдельсон цивільний процес визначав через процесуальну діяльність, пов'язуючи таку діяльність, – зі “здійсненням правосуддя у цивільних справах” [38, с. 9]. Хоча К. С. Юдельсон вважав, що непотрібно у понятті цивільного процесу вказувати на такий елемент як цивільні процесуальні відносини, але одночасно називає їх “суспільними відносинами, які виникають у зв'язку із здійсненням правосуддя у цивільних справах”, оскільки, на його думку, державна діяльність (суду) неможлива без виникнення суспільних відносин, які врегульовані нормами права [38, с. 9]. По суті, К. С. Юдельсон акцентує на такому елементі цивільного процесу як процесуальна діяльність, але не заперечується ним й існування цивільних процесуальних відносин. Тому, позиція К. С. Юдельсона найбільш наближена до першої групи авторів.

Про необхідність виділяти для характеристики поняття цивільного процесу двох самостійних елементів – процесуальної діяльності і процесуальних правовідносин, стверджував також С. Н. Абрамов. Цивільний процес автор розглядав як “діяльність і виникаючі на цій основі відносини суду, прокуратури, органів виконання судових рішень, сторін та інших осіб, які беруть участь у здійсненні судом правосуддя ... у встановленому законом порядку ...” [1, с. 7]. Аналізуючи поняття цивільного процесу, яке було запропоноване С. Н. Абрамовим, можна стверджувати, що автор розглядав цивільні процесуальні правовідносини як похідний елемент від процесуальної діяльності суду та інших учасників процесу.

Подібні погляди на цивільний процес, як сукупності цивільних процесуальних дій і цивільних процесуальних відносин, висловлювали також А. Ф. Клейнман і В. М. Семенов, які також вважали, що процесуальні дії суб'єктів процесу є юридичними фактами, які зумовлюють виникнення, розвиток і припинення цивільних процесуальних відносин [21, с. 6; 28, с. 8].

На початку 60-х років ХХ ст. цей напрям отримав подальший розвиток у працях відомого російського процесуаліста Н. А. Чечіної, яка вважала, що цивільні процесуальні відносини виникають у результаті дій суду й осіб, які беруть участь у процесі [34, с. 67-68]. Надалі позиція науковця не змінилася й у своїх пізніх роботах Н. А. Чечіна у предмет цивільного процесуального права

включала: а) діяльність суду як органу державної влади, зважаючи на здійснення правосуддя у цивільних справах; б) суспільні відносини, які виникають у період і в результаті судової діяльності.

На її думку, ці два умовно відокремлених компонента взаємопов'язані та нерозривні в дійсності й саме на них в їх взаємообумовленій сутності спрямовано регулюючий вплив норм цивільного процесуального права [34, с. 35]. Основними аргументами, на які посилається автор, були положення про те, що: не може бути діяльності, яка не породжувала б відносини, які врегульовані нормами процесуального права; не можуть виникнути відносини поза діяльністю, до неї або не внаслідок неї. Залежність цивільних процесуальних відносин від процесуальної діяльності пояснюється через правове регулювання діяльності зі здійсненням правосуддя, зумовленого необхідністю захисту матеріально-правових відносин [34, с. 37–38]. Оскільки така діяльність має правову форму, то це дало підстави дійти Н. А. Чечіній висновку, про те, що вона виступає первинним елементом стосовно процесуальних відносин.

Наведений напрям мав чимало прихильників як раніше, так і за сучасного періоду розвитку науки цивільного процесуального права, серед яких найвідомі процесуалісти: Ю. В. Білоусов, М. А. Вікут, І. М. Зайцев, І. В. Решетнікова, Т. В. Сахнова, М. К. Треушніков, М. И. Штефан, В. В. Ярков.

Отже, представники першого напрямку розглядали процесуальні дії і цивільні процесуальні відносини як самостійні але взаємопов'язані елементи, які перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Але, на жаль, зазначені процесуалісти, які вказували на такий зв'язок, лише обмежувалися характеристикою на первинності процесуальних дій і похідному характері від них цивільних процесуальних відносин. Помилкою у цьому судженні ми вважаємо неправильне визначення місця діяльності у цивільному процесі, підставою реалізації якої є суб'єктивні права й юридичні обов'язки, які передбачені у нормах цивільного процесуального права. Тому, процесуальна діяльність не може реалізуватися поза цивільними процесуальними відносинами, які регулюються нормами цивільного процесуального права. Саме процесуальні права та обов'язки є регуляторами поведінки суб'єктів процесу, оскільки саме вони визначають межі дозволеної та необхідної поведінки учасників процесу, реалізація яких здійснюється у межах цивільних процесуальних відносин через процесуальні дії.

За своєю сутністю цивільне процесуальне право варто розглядати як одну з форм здійснення правосуддя в цивільних справах, форму, яка забезпечує і гарантує її здійснення [22, с. 30]. Тому, цивільний процес – це врегульована нормами цивільного процесуального права процесуальна діяльність суду й інших учасників процесу,

яка реалізується в межах цивільних процесуальних відносин, з огляду на здійснення правосуддя в цивільних справах. Отже, процесуальна діяльність повинна розглядатися як елемент цивільних процесуальних відносин одночасно з цивільними процесуальними правами та обов'язками учасників процесу.

Ми погоджуємося лише з тим положенням представників першого напрямку, що цивільна процесуальна діяльність і цивільні процесуальні відносини взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Це самостійні правові категорії, які взаємообумовлюють одна одну, без яких кожна з них існувати не може. Щодо їх співвідношення, то тут варто виходити з того, що будь-яке суспільне відношення пов'язано з поведінкою людей, адже саме воно утворюється та існує завдяки такій поведінці. Тобто, будь-які суспільні відносини утворюються із поведінки людей, а тому можна дійти висновку, що останні є основою суспільних відносин. Оскільки цивільні процесуальні відносини є видом суспільних відносин, які врегульовані нормами цивільного процесуального права, то саме вони визначають межі врегульованої правом поведінки учасників процесу. Кожен із учасників цивільного процесу вступає в такі відносини для досягнення певної мети і, відповідно до цієї мети, планує свою діяльність. Водночас він не повинен переступати межі дозволеної або необхідної поведінки. Отже, процесуальна діяльність може здійснюватися в цивільних процесуальних відносинах завдяки нормі права, яка визначає процесуальні права й обов'язки учасників процесу та передбачає санкції за їх невиконання або неналежне виконання. Приписуючи конкретному учаснику цих відносин певну поведінку, норма цивільного процесуального права спонукає його до виконання її вимог. З одного боку – передбачаючи певний еталон поведінки, а з іншого – спонукає до такої поведінки. Саме норма цивільного процесуального права є правовою основою виникнення цивільних процесуальних відносин, їх розвитку і припинення через визначену поведінку суб'єктів цивільних процесуальних відносин в їх межах. Тобто, діяльність, яка здійснюється за межами цивільних процесуальних відносин, не може мати характер процесуально-правової, оскільки вона не регулюється нормами цивільного процесуального права. Якщо в цивільному процесі виділяти цивільні процесуальні відносини і процесуальну діяльність, то тоді потрібно визнати, що у процесі існує діяльність, яка не пов'язана з процесуальними правами та обов'язками. Тут простежується відрив процесуальної діяльності від процесуальних прав і обов'язків суб'єктів, що, на нашу думку, є недоліком теорії цивільного процесу, як процесуальної діяльності і цивільних

включала: а) діяльність суду як органу державної влади, зважаючи на здійснення правосуддя у цивільних справах; б) суспільні відносини, які виникають у період і в результаті судової діяльності.

На її думку, ці два умовно відокремлених компонента взаємопов'язані та нерозривні в дійсності й саме на них в їх взаємообумовленій сутності спрямовано регулюючий вплив норм цивільного процесуального права [34, с. 35]. Основними аргументами, на які посилається автор, були положення про те, що: не може бути діяльності, яка не породжувала б відносини, які врегульовані нормами процесуального права; не можуть виникнути відносини поза діяльністю, до неї або не внаслідок неї. Залежність цивільних процесуальних відносин від процесуальної діяльності пояснюється через правове регулювання діяльності зі здійсненням правосуддя, зумовленого необхідністю захисту матеріально-правових відносин [34, с. 37–38]. Оскільки така діяльність має правову форму, то це дало підстави дійти Н. А. Чечіній висновку, про те, що вона виступає первинним елементом стосовно процесуальних відносин.

Наведений напрям мав чимало прихильників як раніше, так і за сучасного періоду розвитку науки цивільного процесуального права, серед яких найвідомі процесуалісти: Ю. В. Білоусов, М. А. Вікут, І. М. Зайцев, І. В. Решетнікова, Т. В. Сахнова, М. К. Треушніков, М. И. Штефан, В. В. Ярков.

Отже, представники першого напряму розглядали процесуальні дії і цивільні процесуальні відносини як самостійні але взаємопов'язані елементи, які перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Але, на жаль, зазначені процесуалісти, які вказували на такий зв'язок, лише обмежувалися характеристикою на первинності процесуальних дій і похідному характері від них цивільних процесуальних відносин. Помилкою у цьому судженні ми вважаємо неправильне визначення місця діяльності у цивільному процесі, підставою реалізації якої є суб'єктивні права й юридичні обов'язки, які передбачені у нормах цивільного процесуального права. Тому, процесуальна діяльність не може реалізуватися поза цивільними процесуальними відносинами, які регулюються нормами цивільного процесуального права. Саме процесуальні права та обов'язки є регуляторами поведінки суб'єктів процесу, оскільки саме вони визначають межі дозволеної та необхідної поведінки учасників процесу, реалізація яких здійснюється у межах цивільних процесуальних відносин через процесуальні дії.

За своєю сутністю цивільне процесуальне право варто розглядати як одну з форм здійснення правосуддя в цивільних справах, форму, яка забезпечує і гарантує її здійснення [22, с. 30]. Тому, цивільний процес – це врегульована нормами цивільного процесуального права процесуальна діяльність суду й інших учасників процесу,

яка реалізується в межах цивільних процесуальних відносин, з огляду на здійснення правосуддя в цивільних справах. Отже, процесуальна діяльність повинна розглядатися як елемент цивільних процесуальних відносин одночасно з цивільними процесуальними правами та обов'язками учасників процесу.

Ми погоджуємося лише з тим положенням представників першого напрямку, що цивільна процесуальна діяльність і цивільні процесуальні відносини взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Це самостійні правові категорії, які взаємообумовлюють одна одну, без яких кожна з них існувати не може. Щодо їх співвідношення, то тут варто виходити з того, що будь-яке суспільне відношення пов'язано з поведінкою людей, адже саме воно утворюється та існує завдяки такій поведінці. Тобто, будь-які суспільні відносини утворюються із поведінки людей, а тому можна дійти висновку, що останні є основою суспільних відносин. Оскільки цивільні процесуальні відносини є видом суспільних відносин, які врегульовані нормами цивільного процесуального права, то саме вони визначають межі врегульованої правом поведінки учасників процесу. Кожен із учасників цивільного процесу вступає в такі відносини для досягнення певної мети і, відповідно до цієї мети, планує свою діяльність. Водночас він не повинен переступати межі дозволеної або необхідної поведінки. Отже, процесуальна діяльність може здійснюватися в цивільних процесуальних відносинах завдяки нормі права, яка визначає процесуальні права й обов'язки учасників процесу та передбачає санкції за їх невиконання або неналежне виконання. Приписуючи конкретному учаснику цих відносин певну поведінку, норма цивільного процесуального права спонукає його до виконання її вимог. З одного боку – передбачаючи певний еталон поведінки, а з іншого – спонукає до такої поведінки. Саме норма цивільного процесуального права є правовою основою виникнення цивільних процесуальних відносин, їх розвитку і припинення через визначену поведінку суб'єктів цивільних процесуальних відносин в їх межах. Тобто, діяльність, яка здійснюється за межами цивільних процесуальних відносин, не може мати характер процесуально-правової, оскільки вона не регулюється нормами цивільного процесуального права. Якщо в цивільному процесі виділяти цивільні процесуальні відносини і процесуальну діяльність, то тоді потрібно визнати, що у процесі існує діяльність, яка не пов'язана з процесуальними правами та обов'язками. Тут простежується відрив процесуальної діяльності від процесуальних прав і обов'язків суб'єктів, що, на нашу думку, є недоліком теорії цивільного процесу, як процесуальної діяльності і цивільних

процесуальних відносин, оскільки виникає питання про правову природу такої діяльності. Отже, поведінка учасників процесу є змістом цивільних процесуальних відносин, тобто поведінки за допомогою якої реалізуються процесуальні права та процесуальні обов'язки. Функціонування цивільного процесуального відношення залежить від співвідношення поведінки конкретного учасника процесу з поведінкою інших. Гармонічність і співвідношення такої поведінки впливає на досягнення мети цивільного процесу, залежно від рівня активності чи пасивності такої поведінки та відповідності її нормам цивільного процесуального права.

Другим напрямом в науці цивільного процесуального права є формування погляду на цивільний процес як процесуальної діяльності суду та інших учасників цивільного процесу. До представників цього напрямку належать М. С. Шакарян, Ю. С. Червоний та ін. Основним аргументом цього напрямку є положення про те, що така діяльність суду й учасників процесу спрямована (або пов'язана) зі здійсненням правосуддя в цивільних справах [12, с. 13]. Саме порушення цивільного процесу через звернення особи за судовим захистом є тим юридичним фактом, який зумовлює виникнення цивільного процесу. Окрім того, М. С. Шакарян вважає, що процесуальна діяльність проявляється не лише в порушенні процесу, а й у його розвитку і завершенні [12, 23].

Цей напрям не отримав достатньо широкої підтримки в науці цивільного процесуального права. Достатньо лише зауважити, що більшість положень представників цього напрямку все ж таки подібні до першого, оскільки ними не виключається існування в цивільному процесі й процесуальних відносин.

Більш обґрунтованим напрямом у визначенні поняття та сутності цивільного процесу є позиція процесуалістів, які вважали, що цивільний процес утворюють цивільні процесуальні відносини. До представників цього напрямку, який сформувався в середині 50-х років, належать такі відомі процесуалісти як М. А. Гурвіч, В. П. Мозолін, а в 60-х роках основні положення цієї теорії були розвинуті В. Н. Щегловим, Н. І. Авдєєнком, І. А. Жеруолісом та ін.

Серед сучасних послідовників цей напрям підтримується С. С. Бичковою, С. В. Васильєвим, В. А. Кройтором, В. В. Комаровим, Г. Л. Осокіною, С. Я. Фурсою та ін.

В основу цього напрямку, щодо поняття та сутності цивільного процесу, також були покладені науково-теоретичні розробки процесуалістів дореволюційного періоду (А. Х. Гольмстена, В. М. Гордона, Е. Малишева, Е. А. Нефедьєва та інших): про цивільний процес як єдине цивільне процесуальне відношення; про характер і зміст цивільних процесуальних відносин; про цивільний процес як юридичне відношення; про суб'єктів цивільного процесу тощо. Загалом, цим напрямом науково-теоретичне дослідження здійснювалося сто-

совно двох загальних проблем в науці цивільного процесуального права: 1) характеристика сутності процесу через його поняття та структуру (зміст); 2) науково-теоретичний аналіз цивільних процесуальних відносин, які його утворюють. "Розглядаючи процесуальні дії у якості змісту процесуальних відносин, представники другого напрямку, – як стверджував І. А. Жеруоліс, – органічно включили процесуальні правовідношення в поняття цивільного процесу і цим, безумовно, спрямували теорію радянського цивільного процесуального права вперед" [17, с. 15]. Основними доводами представників цього напрямку було уявлення про процес як єдине цивільне процесуальне правовідношення (тобто єдиний, цілісний процес) або те, що цивільний процес складається лише з цивільних процесуальних відносин (їх системи, сукупності).

Хоча, навіть у своїх твердженнях деякі науковці висловлювали певну непослідовність у своїх поглядах на цивільний процес, його зміст. Так, В. П. Мозолін розглядав цивільний процес як єдине процесуальне відношення, але, на його думку, цивільний процес повинен характеризуватися з точки зору відсутності у ньому окремих елементів [23, с. 56] тому єдність цивільного процесу автор вбачав у цілісності цивільного процесуального відношення, яке виникає у конкретній цивільній справі, правову основу якого становить "єдність діяльності всіх суб'єктів правовідношення, спрямовуючою основою якого є діяльність суду з відправлення соціалістичного правосуддя". Він вважав, що в цивільному процесі єдність може бути забезпечена відсутністю у ньому диференціації, тобто поділу на окремі процесуальні правовідношення, тому що інакше процес втратить свою цілісність, розриваючись на окремі частини [23, с. 56].

Отже, В. П. Мозолін процесуальну діяльність разом із процесуальними правами і обов'язками суб'єктів процесу включав у зміст єдиного цивільного процесуального відношення. Водночас змісту процесуальних відносин процесуаліст вважав лише ту діяльність суду і суб'єктів процесу, яка виникає між ними в процесі "безпосередніх взаємовідносин", тобто в межах цивільного процесуального відношення. Діяльність суду, яка пов'язана з постановленням судових актів, В. П. Мозолін вважав об'єктом цивільного процесуального відношення [23, с. 54–55].

Інший науковець, М. А. Гурвіч вважав, що всі процесуальні відносини, які належать до певного процесу, в певній його стадії, утворюють комплексне, процесуальне відношення [14, с. 91]. У структурі цивільного процесу М. А. Гурвіч виділяв три види цивільних процесуальних відносин: 1) це відносини між судом і сторонами, третіми особами з самостійними вимогами, особами, які порушують процес на захист прав та інтересів інших осіб (основне правовідношення); 2) відносини між судом і прокурором (з приводу дачі висновку по справі); органами державного управління, третіми особами без само-

стійних вимог (додаткові правовідносини); 3) відносини між судом і особами які сприяють здійсненню правосуддя: свідки, експерти, пере-кладачі (службово-допоміжні правовідносини). У теорії цивільного процесу, на думку автора, повинна бути використана ідея співвідношення “складного” та “елементарних правовідносин”, тобто з певної сукупності простих процесуальних відносин повинно утворюватися складне [13, с. 88–92].

Відносно співвідношення цих двох самостійних елементів, які зазначені автори включали до предмета цивільного процесуального права, то погляди їх у цьому питанні мали деякі розбіжності.

У 60–70-ті роки простежується тенденція наукового дослідження питань про поняття та зміст цивільного процесу. Пояснювалося це тим, що змінилися погляди на поняття цивільного процесу, в поняття якого включали не лише діяльність суду, а й інших учасників процесу [21, с. 7]. Інша причина – це поява значної кількості наукових робіт, які стимулювали подальший науковий пошук у сфері теорії цивільних процесуальних правовідносин. Наявність різних теоретичних поглядів науковців із таких питань, як: поняття, структура, об’єкт цивільних процесуальних правовідносин стало причиною існування різноманітних напрямів, серед яких можна виділити три основних. Представники першого напрямку вважають, що в цивільному процесі виникає одне, багатосуб’єктне правовідношення, яке має складну структуру [23, с. 56; 37, с. 56; 38, с. 9]. Прихильники іншого напрямку стверджують, що в процесі розгляду справи виникає ціла система самостійних відносин. І, нарешті, представники третього напрямку обрали комбінований варіант, розглядаючи процес і як єдине цивільне процесуальне правовідношення і, як систему процесуальних відносин [1, с. 8; 19, с. 11; 34, с. 9].

Хоча ідею про існування в цивільному процесі одного або єдиного процесуального правовідношення неодноразово критикували в процесуальній літературі, а саму конструкцію розглядали як штучностворену [17, с. 20], але з упевненістю можна стверджувати, що саме теорія про єдине процесуальне правовідношення стала основою для розвитку концепції про “систему цивільних процесуальних правовідносин” і комбінованої теорії про “єдине процесуальне правовідношення як системи відносин”. Вказані концепції потрібно розглядати як ті, що взаємодоповнюють, а не взаємовиключають.

Отже, в цивільному процесі виникає певна кількість правовідносин, які утворюють складну систему й, які не можуть існувати окремо, поза цієї системи. Зокрема, така система характеризується динамікою, постійним рухом процесуальних відносин – від стадії до стадії.

Більшість процесуалістів вважають, що у конкретній справі виникає система процесуальних відносин за схемами: "суд – позивач", "суд – відповідач", "суд – представник", "суд – третя особа" тощо. Цивільне процесуальне правовідношення – це взаємодія між судом і одним із суб'єктів процесу внаслідок реалізації ними своїх процесуальних прав та обов'язків через процесуальні дії.

Розуміння цивільного процесу як врегульованих нормами цивільного процесуального права суспільні відносини (їх система), підтримуються і сучасними представниками науки цивільного процесуального права: С. С. Бичковою, С. В. Васильєвим, В. А. Крйтором, В. В. Комаровим, Г. Л. Осокіною, С. Я. Фурсою та ін.

Отже, цивільний процес і цивільні процесуальні відносини діалектично взаємопов'язані між собою, як ціле й частина цілого. У своєму змісті цивільний процес є системою цивільних процесуальних відносин, які його утворюють та характеризують.

Висновки. Цивільне процесуальне право як галузь права пройшла свій тривалий історичний шлях становлення і розвитку. Розуміння цивільного процесуального права, його предмета є одним із актуальних та одночасно і проблемних питань науки цивільного процесуального права.

У сучасній доктрині, яка сприйняла наукові здобутки всього історичного процесу розвитку науки цивільного процесуального права, сформовано три підходи до розуміння змісту цивільного процесу: 1) це лише процесуальні дії; 2) це процесуальні дії і процесуальні відносини; 3) це лише процесуальні відносини. Кожен із напрямів характеризує різні аспекти одного і того ж явища – цивільного процесу.

Найбільш обґрунтованою є позиція, що цивільний процес утворює система цивільних процесуальних відносин. Процесуальні дії складають, разом із процесуальними правами й обов'язками зміст процесуальних відносин.

Предметом цивільного процесуального права є врегульована нормами цивільного процесуального права система суспільних відносин, які виникають, змінюються і припиняються у визначеній процесуальній формі в процесі здійснення правосуддя в цивільних справах.

Цивільне процесуальне право як галузь права включає нормативно правові акти (які регулюють цивільне судочинство і, які підпадають під правозастосування судом при здійсненні правосуддя) і безпосередньо власне цивільний процес, як система цивільних процесуальних відносин, які існують у процесуальній формі.

Отже, цивільний процес – врегульований нормами цивільного процесуального права процесуальний порядок виникнення, розвитку і припинення системи цивільних процесуальних відносин у процесі здійснення правосуддя в цивільних справах.

Список використаної літератури:

1. Абрамов С. Н. Советский гражданский процесс / С. Н. Абрамов. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1952. – 420 с.
2. Авдеенко Н. И. Механизм и пределы регулирующего воздействия гражданского процессуального права / Н. И. Авдеенко. – Ленинград : ЛГУ. – 1969. – 73 с.
3. Васильев С. В. Гражданский процесс: курс лекцій / С. В. Васильев. – Харьков: Эскада, 2010. – 688 с.
4. Викут М. А., Зайцев И. М. Гражданский процесс России: учебник / М. А. Викут, И. М. Зайцев. – М. : Юристъ, 1999. – 384 с.
5. Гражданский процесс Украины: учебное пособие. – Х. : «Одиссей», 2003. – 352 с.
6. Гражданский процесс: учебник / отв. ред. проф. В. В. Ярков. – М. : БЕК, 1999. – 624 с.
7. Гражданский процесс : учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечот. – М. : ПБОЮЛ Гриженко Е. М., 2001. – 544 с.
8. Гражданский процесс : учебник / под ред. В. В. Комарова. – Х. : «Одиссей», 2001. – 356 с.
9. Гражданский процесс : учебник / под ред. М. К. Треушниковой. – М. : «Городец», 2011. – 832 с.
10. Гражданский процесс : учебник для вузов / отв. ред. проф. Ю. К. Осипов. – М. : БЕК, 1996. – 462 с.
11. Гражданский процесс : учебное пособие / под ред. доцента, к.ю.н. В. А. Кройтора. – Харьков: Эскада, 2010. – 272 с.
12. Гражданское процессуальное право : учебник / С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др.; под ред. М. С. Шакарян. – М. : Велби; Проспект, 2004. – 584 с.
13. Гурвич М. А. Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия / М. А. Гурвич // В сб. «Вопросы гражданского процессуального, гражданского и трудового права». – М., 1965. – Т. 3. – С. 62–108.
14. Гурвич М. А. К вопросу о предмете науки гражданского процесса / М. А. Гурвич // Ученые записки ВИЮЗН. – М., 1955. – Вып. 4. – С. 88–94.
15. Джалилов Д. Р. Гражданское процессуальное правоотношение и его субъекты / Д. Р. Джалилов. – Душанбе, 1962. – 41 с.
16. Елисейкин П. Ф. Предмет, принципы и субъекты гражданского процессуального права / П. Ф. Елисейкин. – Ярославль, 1980. – С. 55.
17. Жеруолис И. Сущность советского гражданского процесса / И. Жеруолис. – «Минтис» Вильнюс, 1969.
18. Заворотько П. П., Штефан М. И. Судове виконання / П. П. Заворотько, М. И. Штефан. – К., 1967. – 188 с.
19. Зейдер Н. Б. Гражданские процессуальные правоотношения / Н. Б. Зейдер. – Саратов, 1965. – 73 с.

20. Клейнман А. Ф. Новейшие течения в науке гражданского процессуального права / А. Ф. Клейнман. – М. : МГУ, 1967.
21. Клейнман А. Ф. Советский гражданский процесс / А. Ф. Клейнман. – М. : МГУ, 1954. – 407 с.
22. Комаров В. В. Предмет гражданского процессуального права : текст лекцій / В. В. Комаров. – Харків: Юридична академія, 1992.
23. Мозолин В. П. О гражданском процессуальном правоотношении / В. П. Мозолин // Советское государство и право. – 1995. – С. 51–53.
24. Осокина Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть / Г. Л. Осокина. – М.; Юристъ, 2004. – 669 с.
25. Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова. – Харьков : Право, 2002. – 440 с.
26. Ринг М. П. К вопросу о гражданских процессуальных отношениях / М. П. Ринг // Ученые записки ВИЮН. – М., 1963. – Вып. 16.
27. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты / Т. В. Сахнова. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 696 с.
28. Семенов В. М. Принципы советского гражданского процессуального права. – Автор. дис. докт. юрид. наук. – Свердловск, 1965. – 32 с.
29. Советское гражданское процессуальное право : учебник / под ред. К. С. Юдельсон. – М. : Юридическая литература. – 1965. – 471 с.
30. Цивільне процесуальне право України : підручник / С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін.; за заг. ред. С. С. Бичкової. – К. : Атіка, 2009. – 760 с.
31. Цивільне процесуальне право України : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, П. У. Радченко та ін.; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Основа, 1992. – 416 с.
32. Цивільний процес України: академічний курс / за ред. С. Я. Фурси. – К. : Фурса С. Я.; КНТ, 2009. – 848 с.
33. Цивільний процес: навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська; за ред. Ю. В. Білоусова. – К. : Прецедент, 2005.
34. Чечина Н. А. Основные направления развития науки гражданского процессуального права / Н. А. Чечина. – Л. : ЛГУ, 1987.
35. Штефан М. И. Цивільне процесуальне право України : Академічний курс : підручник / М. И. Штефан. – К. : «Ін Юре», 2005. – 624 с.
36. Штутін Я. Л. Лекції з радянського цивільного процесу / Я. Л. Штутін. – К. : КДУ. – 1954. – 344с.
37. Щеглов В. Н. Гражданские процессуальные правоотношения / В. Н. Щеглов. – М., 1966.
38. Юдельсон К. С. Советский гражданский процесс / К. С. Юдельсон. – М. : Госюриздат, 1956. – 439 с.